

Галина СУХОДУБОВА

САМОРОЗУМІННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розкривається роль розуміння і саморозуміння у діяльності людини, показані філософські і загально психологічні підходи до вивчення генези саморозуміння, розглядаються гносеологічні особливості рефлексії як когнітивної складової процесу самопізнання та ідентифікація як один з механізмів саморозуміння та самосвідомості.

Ключові слова: *свідомість, самосвідомість, самопізнання, “Я-концепція”, саморозуміння, ідентифікація та самоідентифікація, рефлексія та саморефлексія.*

Постановка проблеми. Актуальність даної проблеми зумовлена кардинальними змінами в житті людей нашого суспільства в останній час. Залишилися в минулому такі поняття як стабільність існування що забезпечувалася зовнішніми обставинами і породжувала патерналістський стиль життя. Для кожної людини почався процес самовизначення у вири соціально-економічних змін, вироблення нової системи оцінних відносин. В даний час виробляється нове уявлення про людину, професіонала. Він розглядається як цілісний суб’єкт, відповідальний у проектуванні, здійсненні і творчому перетворенні власної діяльності. Одним з показових індикаторів даного процесу є дослідження проблеми саморозуміння як процесу вирішення життєво важливих для кожної людини питань вибору цінностей, відносин, переорієнтації змісту буття та ін. Кожне прийняте рішення для себе і свого життя (самовизначення) є складовим елементом у формуванні структури особистості.

Розуміння свого “Я” досягається інтерпретацією, що підтверджує його ідентичність як несвідомо, так і на рівні свідомості і самосвідомості. З процедурами самосвідомості, а також саморозумінням пов’язаний вибір власного життєвого простору і визначення в ньому своєї позиції і способів поведінки. Певний рівень саморозуміння характеризується здатністю суб’єкта до ціннісно-сислового самовизначення, до рефлексії способу свого існування і збігається загалом зі структурою самосвідомості особистості.

Аналіз актуальних досліджень. Поняття особистості є ключовим і нараховує велику кількість досліджень (К. А. Абульханова-Славская, Б. Г. Ананьев, А. Г. Асмолов, А. А. Бодалев, Б. С. Братусь, Д. И. Фельдштейн та ін.). Особливе місце займають дослідження самосвідомості особистості (У. Джемс, І. С. Кон, Ф. Т. Михайлов, А. Г. Спіркін, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова); Я-концепції (Р. Бернс, А. А. Налчаджян, К. Роджерс, Є. Т. Соколова, З. Фрейд, Т. Шібутані й ін.); розуміння і саморозуміння (А. Антонов, А. А. Брудний, Е. Бистрицький, Х.-Г. Гадамер, С. С. Гусєв, В. В. Знаков, Ю. Корнілов, М. В. Попович, П. Рікер, И. А. Романова).

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні підходів до проблеми саморозуміння особистості.

Виклад основного матеріалу. Рішення проблеми саморозуміння визначається філософською і загально психологічною позиціями. Дана обставина обумовлюється тим, що при всіх існуючих підходах проблема саморозуміння розглядається як невід'ємна частина проблеми свідомості, самосвідомості й пов'язано з суттю основного питання філософії, з гносеологічною функцією свідомості, виявленням співвідношення суб'єктивного з об'єктивним, тобто буттям особистості [1]. Психологічний аспект дослідження проблеми саморозуміння припускає розкриття специфіки розуміння як особливого процесу людської психіки, механізмом якого є ідентифікація. Саморозуміння припускає не тільки об'єктивну позицію особистості у світі, але й її рефлексивний аспект: пізнання свого "Я", тобто суб'єктивне відображення. Суб'єктивне розглядається як потреби, інтереси, установки людини. Як відомо, в онтогенетичному плані самосвідомість, порівняно зі свідомістю, є більш пізнім продуктом розвитку, оскільки воно могло з'явитися лише на основі свідомості. Таким чином, філософський і загально психологічний підходи до розгляду процесу саморозуміння припускає базові категорії: відображення, свідомість, самосвідомість, самопізнання.

При дослідженні механізму саморозуміння – ідентифікації учені вказують, що остання є способом соціалізації, тобто готовністю людини прийняти соціальні норми як свої внутрішні установки, як керівництво до дії, як здатність на об'єктивну і диференційовану самооцінку, тобто прийняття її на рівень самосвідомості. Розглядаючи структуру самосвідомості, можна виділити два механізми його діяльності: уподібнення, ототожнення себе з ким або чим-небудь (самоідентифікація) і інтелектуальний самоаналіз власного "Я" (рефлексія і саморефлексія). Основою самоідентифікації особистості є потреба в змісті, розумінні, що сприяє кращій адаптації і посиленню почуття контролю над власним життям [4, с. 48]. Завдяки самоідентифікації в процесі життєдіяльності людина поступово здобуває стійке уявлення про себе, що називається ідентичністю особистості. Термін ідентифікація був уведений З. Фрейдом при інтерпретації психічних явищ, пізніше – для аналізу сновидінь.

Проблема розуміння (саморозуміння), якщо її розглядати в самому широкому плані – одна з найважливіших характеристик буття людини, форма освоєння дійсності, що означає розкриття значеннєвого змісту предмета або явища. На думку німецького філософа М. Хайдеггера, розуміння є умовою існування людини. З погляду філософського аспекту розуміння – це специфічний тип пізнавального відношення, спрямованого на пізнання людини і продуктів її діяльності. Розуміння забезпечує усвідомлення поведінки й орієнтацію людини в суспільстві, історії, культурі. Розуміння – це не одиничний акт, а досить тривалий і складний процес зміни одного рівня розуміння іншим. Це, наприклад, інтерпретація – первинне приписування інформації змісту і значення; конвергенція – об'єднання змістів і значень та ін. Таким чином, розуміння є реалізацією безлічі операцій, що перетворюють інформацію при переході від незнання до знання. Крім цього, процес розуміння має багато видів: філологічне, історичне, соціальне й ін.

Загальними рисами усіх видів розуміння є взаємозв'язок розуміння і саморозуміння. Розуміння (саморозуміння) можна розглядати як особистісну характеристику, що складає основу для розвитку особистості, визначає її здатність вирішувати свої життєві проблеми і включає когнітивні (схильність до рефлексії) та екзистенціальні компоненти [2, с. 13]. Чим вище рівень саморозуміння особистості, тим усвідомленіше в неї потреба в самоактуалізації і самовизначенні. Самовизначення людини є духовною або соціально-психічною проблемою. Ця проблема лежить в актах вибору, виявленні свого призначення і самопізнанні, що є основними рушійними силами, що направляють розвиток особистості і визначають її долю. На шляху рішення життєвих проблем саморозуміння і відношення до себе виступають як інтегровані функції когнітивних і емоційно-ціннісних компонентів Я-концепції. Загалом, саморозуміння є невід'ємною частиною структури самосвідомості, самопізнання. Самосвідомість є істотним моментом свідомості, завдяки якому індивід виділяє самого себе як носія визначеної активної позиції стосовно світу. Таке відношення до світу, до себе, оцінка своїх можливостей, що є необхідним компонентом всякого усвідомлення, і утворюють різні форми тієї специфічної характеристики людини, що називається самосвідомістю.

Як відомо, в онтогенезі, самосвідомість є найбільш пізньою формою розвитку свідомості. Вихідними поняттями у вивченні самосвідомості особистості є поняття відображення і свідомості. Проблема свідомості завжди привертала пильну увагу вчених, тому що її рішення складає методологічну основу багатьох найважливіших теоретичних питань і практичних задач формування особистості. Без з'ясування природи людської свідомості не можна визначити місце і роль людини в світі, особливості її взаємовідносин з навколишньою дійсністю. Діалектичний підхід до проблеми свідомості припускає його розгляд у таких основних аспектах як: онтологічному, гносеологічному, історичному і функціональному. Свідомість можна розглядати як особливу форму відображення, регуляції та управління ставленням людей до навколишньої дійсності, до самих себе та своїх способів спілкування, які виникають і розвиваються на основі практично-перетворювальної діяльності.

Свідомість також є вищим рівнем психічного відображення, що властивий тільки людині і виникає лише на основі трудової діяльності. Свідомість є усвідомлене відображення дійсності, розуміння суб'єктом свого буття і свого відношення до навколишнього, спрямоване на зміну дійсності, тобто воно є необхідною умовою творчої діяльності. Аналіз свідомості неможливий поза його предметних відносин, а предмета – поза його відношенням до свідомості: світ існує для нас лише в аспекті його даності суб'єктові, що пізнає. Свідомість є знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Поза знанням немає свідомості. Рівень свідомості визначається досягнутим знанням і його розумінням, усвідомленням. Тому розвиток свідомості припускає безперервний процес пізнання, збагачення свідомості новим знанням.

Однією складовою свідомості є самосвідомість. Самосвідомість – динамічне історичне утворення, що виступає на різних рівнях і в різних формах. Самосвідомість – відношення індивіда до самого себе – виникає лише у певних умовах, коли реальні обставини підштовхують його до виходу за власні межі, до самооцінки з деякої “іншої” позиції, що приймається за істину, за критерій його суспільного існування і соціальних якостей. Індивід, таким чином, стає на позиції іншого суб’єкта, відрізняючи себе з ним ідеально. Отже, можна сказати, що самосвідомість є свідомість, спрямована на самого себе: це – свідомість, що робить своїм предметом, об’єктом свідомості. Існування самосвідомості є незаперечний факт свідомості. В акті самосвідомості свідомість людини, будучи суб’єктивною формою дійсності, сама роздвоюється на суб’єкт і об’єкт: на свідомість, що пізнає (суб’єкт), і свідомість, що пізнається (об’єкт).

Самосвідомість самим фактом свого існування ще раз доводить відносність розходження і протилежності об’єкту і суб’єкту. Факт самосвідомості показує, що поділ дійсності на об’єкт і суб’єкт не обмежується лише відношенням зовнішнього світу до свідомості, але що й у самій свідомості мається цей розподіл, що виражається щонайменше в двох формах: у відношенні об’єктивного і суб’єктивного в змісті свідомості й у формі поділу свідомості на об’єкт і суб’єкт в акті самосвідомості. Як об’єкт самосвідомості – особистість – це людина, якою вона відчуває, спостерігає, почуває себе, якою вона відома собі і якою вона мислиться з її погляду, іншими. Самосвідомість припускає пізнання і знання насамперед свого фізичного вигляду, стану, а потім уже внутрішнього духовного світу, своїх можливостей. Істотна риса в характеристиці самосвідомості – це здатність мислячої людини не тільки відокремити себе від іншого світу, але і протиставити себе йому. Поняття самосвідомість включає різні, хоча і тісно пов’язані між собою явища: самоконтролюючу функцію свідомості, орієнтовану на зовні, і свідомість рефлексуючу, основним об’єктом якої є людське “Я”, тобто самопізнання, саморозуміння, самодослідження, самооцінювання. Самопізнання є першою ланкою й основою існування і прояву самосвідомості.

Самопізнання в людини виникає не стихійно, воно розвивається на основі пізнання світу речей і особливо на основі пізнання оточуючих людей і їхніх відносин. Самопізнання в психічній діяльності навколишніх виступає як особливо складний процес опосередкованого пізнання себе, розгорнутий у часі, пов’язаний з рухом від одиничних ситуативних образів через інтеграцію подібних численних образів у цілісне утворення – у поняття свого власного “Я” як суб’єкта, відмінного від інших суб’єктів. Основний гносеологічний принцип, що характеризує пізнання як опосередкований процес, залишається вихідним і для пізнання людиною самої себе. Якщо будь-яка річ, явище можуть бути пізнані тільки через відношення з іншими речами і явищами, тільки через процес виявлення їхніх численних взаємозв’язків, то і самопізнання людини може здійснюватися лише через відношення даної

людини до інших людей, через різноманітні форми зв'язку його “Я” з “Я” інших. Здатність до самопізнання і рефлексії є виняткове надбання людини. Отже, сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе суб'єктом діяльності – називається самосвідомістю, а його уявлення про саму себе складаються у певний образ “Я” [4].

З давніх часів проблема “Я” хвилювала вчених і розглядалася в історії філософії як проблема співвідношення суб'єкта й об'єкта, свідомості і буття. “Я” мислилося як серія або ланцюг моментів свідомості. Вже давньогрецький філософ Платон відзначав, що діяльність душі – не пасивне сприйняття, а власна внутрішня робота, що носить характер бесіди із самою собою. У європейській філософії XVII–XVIII ст. людське “Я” розглядалося як абстрактний суб'єкт пізнання, субстанція, що мислить (Р. Декарт); внутрішнє почуття, рефлексія (Д. Локк); сукупність самовідчуттів, які змінюють один одного (Д. Юм). Німецький класичний ідеалізм розглядає “Я” як активно-діяльне, сутнісне “Я-в-собі”. З погляду німецького філософа І. Канта, самосвідомість є найважливішою особливістю, завдяки якій можлива розумова діяльність, наукове пізнання і застосування його результатів: “Я пізнаю об'єкт не тому, що я просто мислю, а тільки тому, що визначаю дане споглядання у відношенні єдності свідомості, в якій складається всяке мислення” – писав філософ [3]. “Я-концепцію” І. Кант розглядав таким способом: “Я” як суб'єкт мислення, рефлексуюче “Я”, і “Я” як об'єкт сприйняття і внутрішнього почуття. Перше “Я” називається діючим, суб'єктивним або екзистенціальним “Я”, а друге – об'єктивним, феноменальним, категоріальним “Я”, або образом “Я”, поняттям “Я”, “Я-концепцією” і т.д. Суб'єктивне, діюче “Я” – це Его, ідентичність, яке має прояв в установках особистості, її ціннісних орієнтаціях, в особливостях індивідуального стилю життя і соціальній поведінці. Об'єктивне “Я” пов'язане із саморегуляцією, самооцінюванням, самоактуалізацією і саморозумінням.

Однією з альтернативних тенденцій вивчення свідомості є її поділ на модель рефлексії і модель розуміння [5]. Рефлексія розглядається як мислення про мислення, тобто предметно-орієнтувальне мислення, що відповідає традиціям трансценденталістського трактування. Думка, що мислить себе, і є трансцендентальним “Я”. Розуміння – це мислення в ситуації, комунікації (герменевтико-екзистенціальна традиція).

У філософії розуміння розглядається як властива свідомості форма освоєння дійсності, що означає розкриття і відтворення значеннєвого змісту предмета. Головна функція розуміння пов'язана з забезпеченням осмисленої поведінки й орієнтації індивіда в суспільстві, історії, культурі. Розуміння є основним поняттям герменевтики (мистецтво і теорія тлумачення текстів). Основи герменевтики як загальної теорії інтерпретації закладені Ф. Шлейєрмахером (“граматична і психологічна” інтерпретація). У Баденській школі неокантіанства розуміння утворює специфічний спосіб пізнання, протилежний методу природничих наук. Розуміння тут – досягнення індивідуального, на відміну від пояснення. У герменевтиці Дільтея розуміння

розглядається як методологічна основа гуманітарного знання. У філософії Гайдеггера розуміння з методу пізнання перетворюється в специфічно людське відношення до дійсності (онтологічний аспект). Розуміння по Гадамеру невіддільне від саморозуміння інтерпретатора. Розробляючи проблематику філософської герменевтики, Хабермас відстоює ефективність рефлексії в розумінні. Можливості розуміння можуть бути експліковані на трьох рівнях: семантичному, рефлексивному, екзистенційному. Оскільки розуміння і є моментом саморозуміння, остільки воно має потребу в розробці на рефлексивному рівні. Саме через саморозуміння можливе пізнання сутого і, отже, усяка герменевтика виступає розумінням самого себе [7].

В даний час багато вчених-гуманістів прийшли до висновку, що розуміння завжди є водночас і саморозумінням, незалежно від об'єкта вивчення. Будь який акт розуміння здійснюється в двох напрямках. Розуміючи щось у зовнішньому світі, піднімаючись ще на одну сходинку пізнання, суб'єкт одночасно заглиблюється в себе і ніби піднімається над собою. Так, психологічне розуміння припускає визначення себе у світі, тобто прилучення суб'єкта до досліджуваного світу – світорозуміння, сприйняття індивідуальності об'єкта в безпосередньому злитті з ними. У найбільш загальному виді саморозуміння можна визначити як процес і результат спостереження і пояснення людиною своїх думок і почуттів, мотивів поведінки, уміння виявляти зміст вчинків.

Тлумачення феномена саморозуміння (self-understanding) дається в словнику-тезаурусі з психології поряд з іншими термінами, є ключовим для психології особистості, що описує людське "Я". Таким чином, саморозуміння входить до складу понять, значимих для психології.

Чим вище рівень саморозуміння особистості, тим усвідомленіше в неї потреба в самоактуалізації і самовизначенні. Усвідомлення своїх цілей, життєвих прагнень, сутності і смислу самої особистості, свого буття – важливий елемент саморозуміння. Завдяки саморозумінню людина реально будує або перебудовує образ самого себе, аналізує свій ціннісний світ, реалізує діяльність самопізнання, самовизначення. Самовизначення людини є духовною або соціальною проблемою. Ця проблема лежить в актах вибору, виявленні свого призначення і самопізнанні, що є основними рушійними силами, які направляють розвиток особистості і визначають її долю. На шляху вирішення життєвих проблем саморозуміння і відношення до себе виступають як інтегровані функції когнітивних і емоційно-ціннісних компонентів Я-концепції. Процес формування позитивної Я-концепції особистості як розкриття нею свого природного потенціалу, своїх талантів і можливостей є результатом як внутрішньої роботи над собою, так і впливу соціальних факторів. Він тісно пов'язаний с процесом самопізнання, підвищенням рівня самоповаги і прийняттям себе, та детермінований рефлексійними процесами. Здібність людини рефлексивно ставитися до себе є результатом інтеріоризації особистістю соціальних відносин між людьми та

умовою перетворення людини у суб'єкта, який володіє свободою вибору і приймає рішення щодо свого життя, засновуючись на результатах самопізнання, самоаналізу, саморозуміння.

Специфіка психологічних трактувань розуміння (саморозуміння) виявляється у вивченні цього феномена як суб'єктивної форми відношення людини до об'єкта розуміння. Якщо об'єктом розуміння є когнітивні процеси особистості, тобто суб'єкт і об'єкт поєднуються завдяки самосвідомості в єдиний образ "Я", то психологічний аспект дослідження проблеми розуміння (саморозуміння) допускає розкриття специфіки саморозуміння як особливого процесу людської психіки, механізмом якого є ідентифікація.

Ідентифікацію можна розглядати як адаптивний, соціально-когнітивний процес, що сприяє прийняттю життєво важливих рішень, причому кожне прийняте рішення з приводу себе і свого життя буде робити внесок у формування структури ідентифікації як її елемента. Таким чином, саморозуміння допускає не тільки об'єктивну позицію особистості у світі, але й рефлексивний аспект: пізнання свого "Я", тобто суб'єктивне відображення. Це вказує на взаємозв'язок саморозуміння, самопізнання та рефлексії і входить у когнітивну складову саморозуміння (здібність і схильність суб'єкта до рефлексії, свідомого самоаналізу). Але варто звернути увагу на екзистенційну складову саморозуміння, яка втілюється у смислах та цінностях людини. Якщо самопізнання дає нові знання про себе, то саморозуміння дає можливість переживання нових смислів того, що людина вже знала про себе. Кожній людині притаманні великі можливості пізнання себе. Чим більше вона пізнає нового, тим краще розуміє можливість не стільки процедури отримання нового знання, скільки процедури його осмислення, породження смислу. Процеси пізнання та самопізнання протікають водночас у взаємодії екзистенціального досвіду самоусвідомлення і когнітивних репрезентацій себе у світі, саморозуміння.

Висновки. Таким чином, прагнення людини до поглибленого самопізнання, саморефлексія розкриває шляхи поглибленого розуміння себе завдяки механізмам ідентифікації та самоідентифікації, що зміцнює "Я-концепцію" і сприяє покращенню взаємовідношень з навколишнім світом. Вивчення проблеми саморозуміння забезпечує можливість встановлення причинно-наслідкових зв'язків поведінки людини, більш глибокого впливу на розвиток особистості.

Література

1. Знаков В. В. Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 2. – С. 95–106.
2. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2005. – Т. – 26. – № 1. – С. 13–28.
3. Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Наука, 1964. – Т. 3. – С. 373.
4. Кон И. С. Категория "Я" в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 25–38.
5. Лебедева Н. М. Социальная идентичность в постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. С. 43–58.

6. Огурцов А. П. Альтернативные модели анализа сознания / А. П. Огурцов // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск : Наука, 1987. – 234 с.
7. Риккер П. Конфликт интерпретаций / П. Риккер. – М. : Прогресс, 1995. – 414 с.
Отримано 30.01.2013

Summary

Sukhodubova Galina. Self-understanding as a philosophical and psychological problem.

This paper focuses on issue of understanding and self- understanding in human activity. An attempt is being made to show correlation between cognitive and existential aspect of self-understanding. Furthermore the article analyses gnoceological peculiarities of reflection as a cognitive part of the process of self-cognition. Self-knowledge is an initial link and basis of existence and display of consciousness. Through self-knowledge a man comes to certain knowledge about to itself due to the mechanisms of reflection. A reflection is examined as thinking about thinking and related to the processes and levels of self-understanding, that is the specific type of the cognitive relation sent to cognition of man and foods of his activity. The processes of cognition and self-knowledge flow simultaneously in co-operation of existential experience of self-awareness and cognitive representation itself in the world, self-understanding.

Keywords: *consciousness, self-awareness, self-knowledge, “self-concept” self, identity and self-identification, reflection and self-reflection.*

Суходубова Г. Саморозуміння як філософсько-психологічна проблема / Г. Суходубова // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – Суми: УАБС НБУ, 2013. – Вип. 4. – С. 100-108.